

ANADOLU TÜRK HALK HEKİMLİĞİ UYGULAMALARINDA ANALOJİK DÜŞÜNCE

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Recep TEK*

Geliş Tarihi: 01.11.2021

Kabul Tarihi: 13.11.2021

Öz

İnsanoğlu, yeryüzünde var olduğu andan itibaren sağlığını korumak ve maruz kaldığı fizikî ve ruhî rahatsızlıklardan kurtulmak için sürekli bir arayış ve mücadele içerisinde olmuştur. Korunma, teşhis ve tedavi şeklinde karşımıza çıkan bu arayış ve mücadele, geçmişten günümüze birtakım bilgi, birikim ve deneyimin oluşmasını sağlamıştır. Zengin bir hazine niteliği taşıyan bu bilgi, birikim ve tecrübe, halk hekimliğini vücuda getirmiştir. Anadolu'daki halk hekimliği tedavi uygulamalarında çeşitli tedavi yöntem ve tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu tedavi yöntemlerinden biri de taklit büyüsü olan analogidir. Anadolu'da, siğil, it dirseği/arpacık, köstü, kızıldonnu, yılançık, dalak, bulgurlama vb. gibi rahatsızlıkların tedavisinde karşımıza çıkan ve isim, renk, biçim benzerliğine dayanan analogik düşüncenin temeli, bir etki ancak onu taklit ederek gerçekleştirilebilir, benzer benzeri etkiler ve benzer ancak benzeriyle tedavi edilebilir prensiplerine dayanmıştır. Geçmişten günümüze insanoğlu zihninde, maruz kaldığı hastalıklar ile onun benzediği nesnelere arasında bir ilişki kurarak rahatsızlıkların ancak benzedikleri şeyler kullanılarak ve o taklit edilerek tedavi edileceğine ve bu şekilde bozulan düzenin yeniden tesis edileceğine inanmışlardır. Benzerin bir karşıt yaratarak benzerini yok edeceği düşüncesiyle hastalığın benzediği şeyler tedavilerde kullanılmış ve bu büyüselle işlemlerle hastalık üzerinde bir tesir yaratılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halk Hekimliği, Türk Halk Hekimliği, Anadolu, Analoji, Taklit.

ANALOGICAL THOUGHT IN PRACTICES OF ANATOLIAN TURKISH FOLK MEDICINE

Abstract

Humanbeing has been on a continuous quest and in struggle to protect one's health and to recover physical and psychological disorders to which one has suffered since one existed in the Earth. This quest and struggle, which we confront in the form of protection, diagnosis and treatment, has provided that some certain knowledge, accumulation and experience arose/occured from the past to now. These knowledge, accumulation and experince, which have characteristic of a rich treasure, created folk medicine. In treatment practices of folk medicine in Anatolia, various treatment, method and tecniques were benefitted. One of these treatment methods is analogy that is imitative magic (mimic spell). Basis of analogical thought, to which we confront in treatment of disorders such as wart (siğil), stye/hordeolum (it dirseği/arpacık), fruncle/mole disease (köstü), urticaria (kızıldonnu), erysipelas (yılançık), spleen (dalak), bulgurlama etc., and based on name, colour and style/form similarity, is predicated on principles of "an impact can be carried out only by imitating it", "like affects like" and "like can be cured by its like only (homeopathy)-like cures like". From the past to present day, humanbeing has believed that disorders would be cured using things to which disorders resemble only and imitating it by (in his mind) establishing a relationship between diseases to which one has suffered and objects to which one resembles and that, in this way, the broken order would be re-established. With the thought that like will destroy its like creating

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türk Halkbilimi Bölümü, e-posta: tekrecep78@gmail.com
Orcid: 0000-0002-5169-6293

an opponent, things which disease resembles were used in treatments and it was tried to create on the disease, by these magical transactions.

Keywords: Folk Medicine, Turkish Folk Medicine, Anatolia, Anaology, İmitation.

Giriş

İnsanoğlu, yeryüzünde var olduğu andan itibaren sağlığını korumak ve maruz kaldığı fizikî ve ruhî rahatsızlıklardan kurtulmak için sürekli bir arayış ve mücadele içerisinde olmuştur. Kişinin hayatını idame ettirebilmek gayesiyle sağlığını korumak, fiziksel ve ruhsal dengesi bozulduğunda bunun sebebini tespit etmek ve sebebini tespit ettiği rahatsızlığını sağaltmak amacıyla devamlı bir arayış ve mücadele içerisinde girmiş, bu da zaman içerisinde önemli bir birikimin oluşmasına vesile olmuştur. Birtakım bilgi, gözlem ve tecrübeye dayanan bu birikim halk hekimliğini doğurmuştur.

“Modern tıp olanaklarının olmadığı ya da sosyal, ekonomik vb. çeşitli nedenlerden kaynaklanan imkânsızlıklar sebebiyle modern tıba ulaşamadığı, doktora gitmek istenilmediği ya da modern tıbbın çare olamadığı, yetersiz kaldığı durumlarda halkın teşhis ve tedavi amacıyla geleneksel yöntem ve teknikleri kullanarak ve bunları geliştirerek uyguladığı işlem ve pratikler bütünü” (Tek, 2018: 6) olarak ifade edilebilecek halk hekimliği¹ birtakım maddi ve manevî araçlara müracaat ederek hastalıklara karşı insanları korumayı ve hastaları tedavi edip sağlıklarına kavuşturmayı amaçlamaktadır (Acıpayamlı, 1989: 5).

Halk hekimliğinin ortaya çıkışında ve gelişiminde bireyin çaresizliğinin mühim bir yeri vardır. Zira ilkel insan, yaşam mücadelesi içerisinde sağlığını korumak ve rahatsızlandığında hastalığını teşhis ve tedavi etmenin başka bir alternatifi olmadığı için zorunlu olarak geleneksel tıba müracaat ederken günümüz insanı da genellikle modern tıbbın tedavi uygulamalarından derdine derman bulamadığı, bu uygulamaların yan etkilerine maruz kaldığı ve bu sebeple de ümitsizliğe düştüğü durumlarda son bir çare, umut kapısı olarak halk hekimliği uygulamalarına müracaat etmektedir.

Don Yoder, halk tıbbını, “Tabii halk tıbbı” ve “Dinsel-büyüsel halk tıbbı” olarak ikiye ayırmıştır. Bu çerçevede tabii halk tıbbı hastalığı tedavi etmek için bitkisel, hayvansal ve maddesel maddelerden yaralanmayı ve tedaviyi bunlar yardımıyla gerçekleştirmeyi kapsarken dinsel-büyüsel halk tıbbı ise hastalık tedavisinde kutsal sözler/dualar, muskalar, kutsal sayılan mekânları ziyaret, kutsal sayılan nesnelere temas gibi doğaüstü mucizevi güçlerden istifade etmeyi amaçlamaktadır (1975: 23-28).

Halk hekimliğinin korunma, teşhis ve tedavi uygulamalarında gözlem ve tecrübenin önemli bir yer tutması (Sever, 2016: 158), gerek hastalık nedenlerini gerekse de tedavi yöntemlerini genellikle irrasyonel düşünce ve görüşlerde temellendirmesi (Örnek, 1966: 105; Şar, 1989: 222), toplumun kültürel yapısıyla yakından ilişkili olması (Konak, 1982: 90; Türkdoğan, 1968: 33; Türkdoğan, 1987: 404), modern tıpta olduğu gibi neden-sonuç ilişkisi içerisinde kesin bilgiye dayanmaması (Türkdoğan, 1968: 35), alana ait bilgilerin topluluğun ortak malı olması, hastalık kavramına bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşması (Özkan, 2012: 308) onu modern tıptan ayıran belli başlı hususlar olarak ifade edilebilir.

¹ Halk hekimliği konusunda yapılmış tanımlar için ayrıca bk. (Yasa, 1962: 253; Örnek, 1966: 105; Örnek, 1973: 32; Yoder, 1975: 24-25; Aytar, 1976: 7639; Acıpayamlı, 1978: 54; Türkdoğan, 1987: 406; Akman, 2002: 393; Hufford, 2007: 73; Şar, 2008: 1164; Demren, 2008: 186; Çevik, 2008: 2; Ülger, 2012: 15; Dağı, 2013: 118; Demirhan, 1985: 191; Sever, 2016: 156; Boratav, 2003: 155).

1. Türk Halk Hekimliği ve Anadolu Türk Halk Hekimliği

Dünya üzerindeki pek çok toplulukta olduğu gibi İslamiyet öncesi Türk topluluklarında da hastalıklara neden olan şeyler çeşitlilik göstermekle beraber hastalıkların genellikle birtakım doğaüstü hadiselerle kötü ruhlardan kaynaklandığı düşünülmüştür.² Bu tarz durumlarda Türkler, “kam” dedikleri şamanlara müracaat etmişlerdir.

“Esime deneyimlerinde farklı biçimlerde uzmanlaşmış bireyler” (Eliade, 2001: 186), “Tanrılarla ruhlar arasında aracılık yapma kudretine malik olan kişi” (İnan, 1986: 75), “Ruh uzmanı ve vecd ustası” (Güngör, 2002: 325) olarak tanımlanan kamlar/şamanlar, toplum içerisinde sihirbazlıktan rakkaslığa; musikişinaslıktan gelecekte haber vermeye kadar pek çok görevi gerçekleştiren kimselerdir.³ Onların en önemli vazifelerinden biri de az önce ifade edildiği üzere hastaları tedavi etmektir. Zira seçilmiş kimseler olan kamlar/şamanlar, Tanrılar ve ruhlarla irtibat hâlinde olan ve bu sayede insanları kötü ruhların etkisinden korumanın ve kurtarmanın yollarını bilen (Güngör, 2002: 325-326), esime tekniklerini bilmesi sayesinde yeraltına ve gökyüzüne seyahat edebilen (Eliade, 1999: 214) bir “insan ruhu mütehasısı” (Kafesoğlu, 1998: 301) idi.

Kamlar/şamanlar, hastaları tedavi etmek için birtakım ayinler gerçekleştirmişlerdir. Bu ayinlerde kamlar/şamanlar, bazı farklılıklar olmakla birlikte genelde benzer safhaları takip ederek tedavi işlemlerini gerçekleştirmişlerdir.

Türk topluluklarında bu kamların/şamanların yanı sıra hastalıkları bitkisel, hayvansal ve madensel ürünlerden yararlanarak hazırladıkları ilaçlarla tedavi etmeye çalışan emçi, otacı adı verilen sağaltıcılar da vardı. Emçi ve otacılar, maddi sebeplerden kaynaklanan dış rahatsızlıkları tedavi ederlerken; kamlar/şamanlar, ruhsal rahatsızlıkların tedavisiyle meşgul olmuşlardır⁴ (Bayat, 1989: 61; Bayat, 2006: 119; Sever, 2016: 159).

Kültür, toplumun yüzlerce yıllık birikiminin toplamıdır. Bu birikim içerisinde Türk halk hekimliği de önemli bir yer tutar ve Türk kültürünün mühim bir kolunu teşkil eder. Türkler, Orta Asya’da kamlar/şamanlar, emçiler, otacılar vasıtasıyla oluşturdukları yüzlerce yıllık birikimi kendileriyle birlikte Anadolu coğrafyasına taşımışlardır. Bu birikim, Anadolu’da İslamiyet’in etkisi, yeni coğrafyanın şartları ve farklı kültürlerle olan etkileşimle daha da çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir.

Kam/şaman, emçi, otacı adıyla bilinen halk hekimleri Anadolu’da yerlerini ocak, izinli, aktar/attar, kocakarı, üfürükçü, bakıcı, alıcı, kırık-çıkıkçı, seyikçi, abdal, cindar, çentici/çendçi, parpıcı, sığamacı, kelci, sülükçü, hacamatçı adlarıyla bilinen halk hekimlerine bırakmışlardır.⁵ Bireysel kimlikleriyle ortaya çıkan bu halk hekimlerinin yanı sıra halk, hastalıklarını tedavi etmek için tekke, türbe ve mezarlara, kutsiyet ihtiva ettiği belirtilen birtakım taş/kaya, çalı, ağaç, mağara ve sulara, kaplıca, içmece ve ılıca gibi şifalı sulara da müracaat etmiştir.

Anadolu’da halk hekimleri geçmişten günümüze felç, bademcik, baş, boğaz, kulak ve diş ağrısını, bağa, bezeme, vücutta oluşan yara, kabarma, kızarıklık ve kaşıntı gibi cilt rahatsızlıklarını, vücudun çeşitli yerlerinde görülen ağrı, sızı ve şişlikleri, kuduzu, konuşamama, kekeleme, yürüyememe gibi rahatsızlıkları, çocuklarda görülen huysuzluk, ishal, iştahsızlık, halsizlik, kusma ve öksürüğü, göz ağrısı ve görme bozukluklarını, sıtma ve sarılığ, kırık-basmasını, kırık-çıkık, nazar, korku ve mantar gibi pek çok rahatsızlığı tedavi

² Bk. (Türkdoğan, 1968: 34; Yoder, 1975: 28; Ocak, 1983: 101; İnan, 1986: 75-76; Anadol, 1988: 105; İnan, 1998: 423-427; Eliade, 1999: 247; Roux, 2002: 65; Frazer, 2004a: 150; Bayat, 2006: 258).

³ Şamanların/kamların toplum içerisinde üstlendikleri bu vazifeler için bk. (Örnek, 1995: 54; Kafesoğlu, 1998: 301; Köprülü, 1999: 57-58; Eliade, 1999: 26-27, 213-214; Güngör, 2002: 326; Çıblak, 2005: 209; Günay ve Güngör, 2015: 106; Bayat, 2006: 23).

⁴ Ayrıca bk. (Arat, 1959: 315).

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. (Tek, 2018: 9-16).

etmişler, halk bu tür hastalıklar için mutlaka müracaat edeceği bir sağaltıcı ya da sağaltma merkezi bulmuştur.⁶ Halk hekimleri, genellikle tecrübe yoluyla elde ettikleri atadan dededen gelen ve belki asırların birikimini ihtiva eden çeşitli tedavi yöntem ve tekniklerini kullanarak kimi zaman da bunlara yenilerini ilave ederek rahatsızlıkları sağaltmaya çalışmışlardır.

2. Halk Hekimliği Tedavi Uygulamaları ve Analoji

Halk hekimliği uygulamalarında hastalıkları tedavi edebilmek için çeşitli yöntem ve tekniklerden yararlanılmıştır. Tedavi uygulamaları, toplumun sahip olduğu kültürel değerlere göre farklılık gösterebildiği gibi aynı kültür içerisinde bile benzer hastalıkların tedavisinde farklı tedavi uygulamalarından faydalandığı görülebilmektedir. Bu sağaltma yöntem ve teknikleri, tedavide kullanılan malzemeler, sağaltmada başvuru dinsel ve büyüsel unsurlar, gerçekleştirilen pratikler, başvuru kişiler ve tedavinin gerçekleştirilmesi için gidilen, ziyaret edilen mekânlar ile zengin bir çeşitliliğe sahiptir.

Kan alma, kesme, çentme, dağlama, tütsüleme, kurşun dökme, muska yazma, üfürme, tükürme, iplik bağlama, düğüm atma, yalama, tekke, türbe ve mezarlarla kutsal sayılan su, pınar, taş, ağaç, çalı gibi mekânları ziyaret etmek ve buralarda belli pratikleri yerine getirmek, birtakım bitkisel, hayvansal ve madensel ürünlerden elde edilmiş ilaçları kullanmak halk hekimliğinde başvuru tedavi yöntemlerindedir. Halk hekimliğinde karşımıza çıkan ve çeşitlilik gösteren bu tedavi uygulamaları daha çok dinsel ve büyüsel bir nitelik taşımış, tedavi uygulamalarının ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde dinsel ve büyüsel düşünce oldukça etkili olmuştur. Bu çerçevede kimi tedavi uygulamaları da analogik düşünce üzerine temellenmiştir.

Bir taklit büyü olan analogi, "Benzer benzeri yaratır." (Mauss, 2011: 116) ve buradan hareketle de benzer ancak benzeri ile tedavi edilir düşüncesine dayanmaktadır. Bu tarz tedavilerde, özellikle isim, renk ve biçim benzerliklerinden hareketle oluşturulmuş tedavi pratikleri uygulanarak sağaltmanın gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.

Kimi tedavi uygulamalarının şekillenmesinde mühim bir yeri olan bu analogik düşünce, rahatsızlık ile gerçekleştirilecek tedavi uygulaması arasında bir irtibatın, bir ilişkinin kurulmasında, tedavide kullanılacak şeylerin ve uygulanacak pratiklerin belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır, denilebilir.

3. Analogik Düşüncenin Ön Plana Çıktığı Hastalıklar ve Tedavi Uygulamaları

3.1. İt dirseği/Arpacık: Kirpik bölgesinde kırmızı sivilce biçiminde çıkan bir şişliktir. Tedavisi için uygulanan yöntemler şu şekildedir: a. Köpeklerin yemek kabından alınan bir parça yemek artığı it dirseği olan bölgeye sürülür. b. Hasta yere yatırılıp başına bir elek geçirilir, vücuduna da bir bez örtülür. İt dirseği olan gözün üstüne gelecek şekilde başına konulan kalbura bir parça ekme konulur. Köpek çağrılarak it dirseği olan gözün üstüne konulan ekmeğin köpek tarafından yenilmesi sağlanır. c. Köpeğin kuyruğu it dirseği olan bölgeye sürülür (Gönenç, 2011: 70). d. Ocak yedi arpa tanesini alır. Besmele çekip her bir arpa tanesine bir Gulfual okuyarak arpayı göz kapağının üstüne, kenarına değdirir (Tek, 2018: 185).

3.2. Sarılık: Gözlerde, ellerde ve benizde sararma, idrarda kırmızılık ve halsizlik şeklinde beliren (Akman, 2007: 398; Öger, 2010: 1237) bir rahatsızlıktır. Korunma ve tedavisinde uygulanan yöntemlerin bazıları şu şekildedir: a. Sarılık ocaklısı sarı ipliği bükerek sarı boncuğa geçirir ve hastanın boynuna asar (Boratav, 2003: 148). b. Sarılık tasından hastaya su içirilir (Örnek, 1966: 111). c. Bebeğin yüzüne sarı bir tülbent örtülür (Acıpayamlı, 1969: 24) d. Bebeğin gömleğine sarı bir iplik işlenir (Acıpayamlı, 1969: 24) d. Dumanlı köyündeki

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. (Tek, 2018: 124-138).

kaynaktan sağlanan sarı su hastaya içirilir (Acıpayamlı, 1969: 25) e. İçi su dolu tasa altın atılır ve hastaya bir hafta bu tastaki sudan içirilir (Acıpayamlı, 1969: 25) f. Hastanın gömleğinin yakasına sarı bir iplik sarılır (Bayat, 1987: 57). g. Bir miktar kayısı kurusu çocuğun idrarıyla ıslatılarak hastanın haberi olmadan ona yedirilir (Tek, 2018: 212).

3.3. Köstü/Kösnü/Köslü/Köstebek: Vücudun özellikle koltuk altı, boyun, kasık, sırt ve doğum yapmış loğusa kadınların göğüs altı gibi belli yerlerinde çıkan, bilye ya da ceviz büyüklüğünde, ortaları göz gibi açılan mosmor iltihaplı şiş yarıdır (Çevik, 2008: 91; Uyar, 2013: 49). Tedavisi şu şekillerde gerçekleştirilir: a. Köstebek eti hastaya yedirilir. b. Köstebek toprağından çamur yapılır ve yaraya üç, dört gün sürülür. c. Köstebek yuvasından alınan toprağın bir kısmı ocağın tükürüğüyle çamur hâline getirilerek yaranın üstüne sürülür sonra da köstebek tırnağı ile üstü çizilir (Çevik, 2008: 91).

3.4. Yılcancık: Kimi ocaklar tarafından vücutta yer değiştirip gezen rahatsızlıktır (Sever, 2016: 216). Tedavisi şu şekilde gerçekleştirilir: a. Ağrıyan yere yılcancık taşı konur (Sever, 2016: 217). b. Yılan gömleği sigara kağıdına sarıldıktan sonra yutulur (Örnek, 1966: 112).

3.5. Gelincik: Hasta bebekleri iyileştirmek ve bebeği ölen annelerin doğan bebeklerinin ölmesini önlemek için (Özkan, 2012: 114) başvurulmuş ocaktır. Tedavide şu yöntemlerden yararlanılır: a. Gelincik taşları yaraya konulur. b. Gelincik hayvanı közde kızartılıp bal ile karıştırılarak aç karnına yenilir (Temizsoylu, 2012: 54). c. Gelincik derisi bağlanır (Yasa, 1962: 293).

3.6. Siğil: Vücudun bazı yerlerinde özellikle de ellerde çıkan mercimek büyüklüğünde bir çeşit cilt hastalığıdır (Gönenç, 2011: 68; Özasan, 2012: 48). Tedavisi şu şekillerde gerçekleştirilir: a. Eldeki siğiller tek tek sayılır ve her siğil için bir mercimek tanesine üç İhlas bir Fatiha okunur. Birtakım işlemler gerçekleştirildikten sonra mercimekler bir çeşmeye ya da akan bir suya bırakılır. b. Sinirler tek tek sayılır ve sayıldıktan sonra her sinir için bir arpa tanesi alınır. Her bir arpa tanesi Ayetel Kürsi, Felak, Nas, İhlas, Fatiha ve bilinen sureler okunarak sinirin etrafında dairevi hareketlerle çevrilir. Okunan arpalar bir kâğıda sarılır ve duvar dibine gömülüp üstü çiğnenir. Arpalar orada çürüdükçe vücutta bulunan siğiller de kuruyup dökülür. c. Siğiller, buğday ya da pirinç ile okunur. Okuma işlemi bittikten sonra buğday ve pirinçler bir poşete konulur ve bir su arkına atılır ya da toprağa gömülür (Tek, 2018: 213-216).

3.7. Bulgurlama/Bulgur Püskürtme: Vücudun her bölgesinde çıkması muhtemel olmakla birlikte özellikle vücudun açık bölgelerinde, mevsim geçişlerinin yaşandığı dönemlerde oluşan, küçük sivilceyi andıran kümelenmiş kabarcıklar (Uyar, 2013: 37) şeklinde ortaya çıkan rahatsızlıktır. Sağaltma uygulamaları şu şekildedir: a. Kuru bulgur ağızda çiğnenip hastanın çıplak vücuduna püskürtülür (Yasa, 1962: 292). b. Bir miktar bulgur alınıp çeşitli sureler okunduktan sonra bulgur hastanın vücuduna sürülür (Tek, 2018: 187).

3.8. Albastı: Loğusa kadınlarda meydana gelen aşırı titreme, kan kaybı (Çevik, 2008: 35) şeklinde ortaya çıkan ya da yeni doğan bebeklerin ölümüne yol açan rahatsızlıktır. Tedavi ve korunma için şu uygulamalar yapılır: a. Loğusalı kadın kırk gün boyunca al yazma örter. b. Albastı rahatsızlığına yakalanan çocuk al boya ile yıkanır (Çevik, 2008: 36). c. Loğusalının alınına kırmızı tülbent bağlanır. d. Loğusalıya kırmızı gecelik giydirilir (Öngel, 1997: 118-119).

3.9. Domuzbaşı/Kabakulak: Genelde morarmış, pis kan ve iltihapla şişkin hâle gelmiş yaralardır (Uyar, 2013: 42). Tedavisi şu şekildedir: a. Domuz dişi şişen yerin etrafında daire şeklinde doluşturılır (Öngel, 1997: 36).

3.10. Kızıldonnu/Kurdeşen Ocağı/Dabaz: Daha çok çocuklarda görülen, derinin altında kurt varmış da sürekli devinirmiş gibi kaşıntı yapan, üstü beyaz, altı kırmızı kabarma şeklindeki bir cilt hastalığıdır (Yasa, 1962: 280; Çevik, 2008: 93, 161). Tedavisi şu şekillerde

gerçekleştirilir: a. Kırmızı bir elbise giyen hasta, dört yol ağzına uluması için gönderilir. b. Hasta dört yolun birleştiği bir yere yatsıdan sonra gidip oraya bir mum dikip dibine de biraz ekmek parçası döktükten sonra “kurdeşen oldum kurt...” diye bağırır ve arkasına bakmadan evine koşar (Çevik, 2008: 93-94). c. Albasma giydirilir (Yasa, 1962: 281). d. Bir sandalyeye oturtulan hastanın üzerine bir al yazma örtülerek birtakım pratikler ve konuşmalar gerçekleştirilir (Öger, 2010: 1238-1239).

3.11. Dalak: Karında şişlik, sancı, ağrı ve nefes alma zorluğu şeklinde ortaya çıkan rahatsızlıktır (Araz, 1995:179; Öger, 2010: 1235; Gönenç, 2011: 71). Tedavisi şu şekillerde gerçekleştirilir: a. Dalak büyüklüğündeki çamura adı geçen organın adı verilip, çıplak vücutta dalağın bulunduğu bölgeye bırakılarak üzeri bıçakla gelişigüzel çizgilerle çizilir. Bu çamur parçası daha sonra güneşte kurumaya ve çatlamaya bırakılır (Araz, 1995: 179). b. Hasta sırtüstü yatırılarak karnı üzerine bir hayvan dalağı konulur. Dalağın da üzerine bir tepsi yerleştirilir. Elinde balta bulunan kadın odaya girer ve hastanın yakınlarıyla karşılıklı söyleştikten sonra hastanın karnı üzerinde bulunan tepsiye balta hafif hafif vurur (Acıpayamlı,1963: 39). c. Yatakta sırt üstü yatmakta olan hastanın karnı üzerine bir koyun dalağı konur ve ocak kara saplı bir bıçakla dalağı birkaç yerinden keser (Acıpayamlı, 1963: 41). d. Ocak, bağlı olduğu İstanbul'daki Musa Hazretlerinin derslerinde verdiği duaları ve Fatiha, Ayetel Kürsi, Elem neşrah, Kevser, İzaca, Felak, Nas ve üç İhlas okuyarak dalak taşını hastanın karnına sürter. Daha sonra hastanın yanında getirdiği (getirmemişse ertesi gün) inek, düve veya dana dalağını ve kırk adet nohut tanesini yanına alır. Koyun dalağı küçük olduğu için olmaz. Mutlaka sığır dalağı olması gerekir. Ocak, her bir nohut tanesini üç İhlas, bir Fatiha okuyarak dalağa yerleştirir. İşlem bittikten sonra dalak, kibleye bakan yüksek bir yere asılır. Dalak burada kurudukça hastalık da geçer (Tek, 2018: 188).

3.12. Kızılyügrük: Vücudun yumuşak dokularında oluşup şişen, kızaran zamanla moraran ve kişide ateşe, üşümeye yol açan su toplamış yaradır (Uyar, 2013: 49). Tedavisi şu şekillerde gerçekleştirilir: a. Ateşte ısıtılmış bıçakla yara dağlanır. Daha sonra üzerine bal sürülüp kuru nane ekilir ve kırmızı bir bezle yara bağlanır (Demren, 2008: 194). b. İhlas ve Fatiha okunarak yedi defa düğüm atılan kırmızı ip şekere batırılır ve yaranın olduğu yere bağlanır. Üzerine de kırmızı bir bez bağlanır (Özkan, 2012: 101).

3.13. Bakır Basması: Cilt üzerinde bölgesel bir şekilde ortaya çıkan kızarıklıklarla (Özkan, 2012: 88), bakır renginde vücutta parça parça oluşan lekelerle (Yasa, 1962: 288) ortaya çıkan rahatsızlıktır. Tedavisi şu şekildedir: a. Ateşte kızdırılmış kalaysız bakır üç İhlas, üç Fatiha okunarak hastanın başının ve yaralarının üzerinde dolandırılır b. İki ihlas, bir Fatiha okunarak bakır bir tabak ateşte kızdırılıp yaraların üzerine hafifçe değdirilir (Özkan, 2012: 88). c. Kalaysız bir bakır kap içine ateş konularak kızdırılır ve üzerine bir tülbent örtülmüş yaranın üzerinde gezdirilir (Ayhan, 1995: 249-250).

4. Analogik Düşüncenin Ön Plana Çıktığı Hastalıklar ve Tedavi Uygulamaları Hakkında Değerlendirme

Halk hekimliği tedavi uygulamalarında kesme, dağlama, vurma, ovma, üfeleme vb. gibi gerçekçi uygulamalardan yararlanılmakla beraber, sağaltmalarda dinsel ve özellikle de büyüsel işlemler ağırlıkta olmuş ve büyü, geçmişten günümüze halk hekimliği tedavi uygulamalarının temelinde yer almıştır.

İyi veya kötü bir netice almak arzusuyla tabiat öğelerini, yasalarını etkilemek ve olayların olağan düzenlerini değiştirmek için girişilen işlemlerin bütünü (Boratav, 2003: 136) olarak tanımlanan büyüün temelinde “animist” ve “dinamist” dünya görüşü ve “mana” tasarımı (Örnek, 1995: 135-136) yer almaktadır.

İnsanoğlunun gözle görülemeyen varlıkların zararlarından korunmak ve bunların güçlerinden faydalanmak için birtakım işlemlere başvurması büyüü hazırlayan temel

inancın önemli bir motifini teşkil etmiştir (Anadol, 1988: 12). Dinsel dünya görüşlerinin yanı sıra bazı psikolojik nedenler ve psikomental olaylar da büyüünün ortaya çıkışında etkili olmuştur (Örnek, 1995: 136).

James G. Frazer, “duygusal büyü” ya da “sempati yasaları” diye ifade ettiği büyüünün iki temel prensibe dayandığını ifade eder. Bunlar taklit ve temasdır. Taklit ilkesine göre herhangi bir etki, onu taklit ederek elde edilebilir. Örneğin biri öldürülmek isteniyorsa onun bir imgesi yaratılır ve o imge yok edilir. Buna göre insanın, kişiyle onun imgesi arasındaki yakınlık (sempati) yoluyla, imgeye yapılan zararı sanki kendi bedenine yapılmış gibi hissettiğine ve imge yok edilirse kendisinin de aynı zamanda yok olması gerektiğine inanılır (2004: 10).

Temas ilkesine göre ise bedeninin her parçası arasında var olan duygusal ilişki, bu fiziksel ilişki koştuktan sonra bile devam eder. Bu nedenle de kişi, kendisinden ayrılmış parçaların, kazayla zarar görebileceği ya da kendisine kötülük yapmak, kendisini öldürmek için bunları bir büyü olarak kullanabilecek kötü niyetli kimselerin eline geçebileceği yerlere bırakmamaya dikkat eder (Frazer, 2004: 191).

Marcel Mauss ise büyüü, “Kişisiz soyut tasvirler”, “Somut kişisiz tasvirler” ve “Kişili tasvirler” şeklinde üçe ayırır. Mauss’un bu tasnifinde bizi ilgilendiren “büyünün yasaları” olarak da ifade edilen “Kişisiz soyut tasvirler”dir. Büyünün yasaları Mauss tarafından “yakınlık”, “benzerlik” ve “karşıtlık” olarak ifade edilir.

Bu yasalardan ilki olan yakınlık yasasına göre parça bütüne eşdeğerdir. Dişler, tükürük, ter, tırnaklar ve saçlar bir bütün olarak kişiyi temsil eder ve bunlar aracılığıyla kandırmak ya da büyülemek için doğrudan kişi üzerinde etkili olunabilir. Parçaların birbirinden ayrı olması devamlılığı bozmadığı gibi parçaların bir teki yardımıyla bir bütünü canlandırılabilir ya da yeniden oluşturulabilir. Her nesne, bir parçası olduğu türün temel prensibini bir bütün olarak içerir. Ayrıca kişiyle elbise, ayak izi, bedenin otların üzerinde ya da yatakta bıraktığı izler, yatak, koltuk gibi sürekli kullanılan eşyalar, oyuncaklar vb. gibi kişiyle temas hâlinde olan her şey bedenin ayrı parçalarına benzetilirler. Bu ilişki, kişi ile akrabaları, bir yara ile o yarayı yapan silah arasında da mevcuttur (Mauss, 2011: 112-113).

İkinci yasa ise benzerlik yasasıdır. Bu yasa ile ilgili iki temel formül bulunmaktadır. Bunlar, “Benzer benzeri yaratır.” ve “Benzer benzeri etkiler ve özellikle de benzeri iyileştirme gücüne sahiptir.” şeklinde ifade edilen formüllerdir (Mauss, 2011: 116).

“Benzer benzeri yaratır formülüne göre benzerlik yakınlığa eş değerdir. Parça bütün için ne ise imge de şey için odur. Basit bir figür, her türlü temasın ve doğrudan iletişimin ötesinde bir bütün olarak temsil ettiği niteliği taşımaktadır. Benzerlik yasası, yakınlık yasası gibi soyutlama ve dikkat olguları içerir (Mauss, 2011: 116-117).

Benzerlik yasasının ikinci şekli olan “benzer benzeri etkiler” formülü özellikle soyutlama ve dikkat olgularını içerir ki bu olgular, daima yasanın birinci şeklinin uygulanışını gerektirir. Birinci formül, genel olarak sadece çağrışımı dikkate alırken ikinci formül benzetmenin belli bir yönde etki yarattığını gösterir. Bu durumda eylemin anlamı ayinle ifade edilir (Mauss, 2011: 118).

Üçüncü yasa olan “Karşıtlık yasası”na göre ise benzer benzeri iyileştirdiğinde aslında bunun nedeni bir karşıt yaratmasıdır. Benzer, karşıtı yaratmak için benzeri ortadan kaldırır (Mauss, 2011: 119).

Analoji, yukarıda da ifade edildiği üzere bir taklit büyüüdür. Yani yaratılmak istenen bir etkinin ancak onu taklit ederek gerçekleştirilebileceği düşüncesine dayanmaktadır. Fakat analojinin az önce ifade edilen Mauss’un büyüünün yasaları olarak da ifade ettiği yasalardan yakınlık, özellikle de benzerlik ve karşıtlık yasalarıyla da yakından ilişkili olduğu ifade edilebilir. Analojide, benzerliklerden hareketle taklitsel eylemi gerçekleştirerek arzu edilen

tesiri oluşturmak amaçlanmıştır. Bu benzerlikler ise genel itibariyle isim, renk ve biçim benzerliklerine dayanmaktadır.

Yukarıda sıralanan rahatsızlıkların tedavisinde analogik düşünce açıkça görülmektedir. Bu çerçevede sarılık, albastı, kızılıüğürlükte ve bakır basmasında renk; köstü, siğil, bulgurlama /bulgur püskürtme, dalak ve domuzbaşı/kabakulakta biçim; gelincikte ad analojisinden; itdirseği/arpacık, yılcık ve kızıldonnu/kurdeşen/dabaz rahatsızlıklarında ise hem isim hem de biçim analojisinden faydalanılmıştır.

Halk hekimliğinde sarılığın tedavisinde sarı iplik, sarı boncuk, sarı tülbent, sarı su, altın, kayısı kurusu ve idrar; albasmasında al yazma, al boya, kırmızı tülbent, kırmızı gecelik; kızılıüğürlükte, kırmızı ip ve kırmızı bez; bakır basmasında ise kalaysız bakır, bakır tabak ve kap gibi hastalığın rengi ile aynı olan onunla renk yönünden benzerlik taşıyan nesnelere faydalanılmıştır.

Tedavide biçimsel benzerliklerin ön plana çıktığı köstüde köstebek eti, köstebek toprağı, köstebek tırnağı; siğilde mercimek, arpa, buğday ve pirinç; bulgurlamada bulgur; dalakta, siğir dalağı; domuzbaşında ise domuz dişi gibi hastalıkla şekil yönünden benzerlik taşıyan ya da onun biçim yönünden ilişki içerisinde olduğu düşünülen varlık ve nesnelere yararlanıldığı görülmektedir.

Ad benzerliği ve bu benzerlikten hareketle geliştirilen tedavi uygulaması ise gelincik rahatsızlığında karşımıza çıkmaktadır. Halk gelincik adını verdiği rahatsızlıkta hastalıkla aynı adı taşıyan gelincik hayvanının eti ve derisiyle gelincik taşından yararlanmıştır.

Bazı rahatsızlıkların tedavisinde ise hem isim hem de biçim benzerliği büyük önem taşımıştır. Bu bağlamda, itdirseği/arpacık tedavisinde, köpek, köpek kuyruğı ve arpadan; yılcıkta yılan gömleğı ve yılcık taşından; kızıldonnu/kurdeşen/dabazda ise kırmızı elbiseden yararlanılmış ve kişi kurt gibi ulumuştur.

M. Eliade'ye göre tedavilerde kullanılan ilaçların işlevi büyüeldir. Zira bu ilaçlar, biçim, renk, tat gibi "örtük erdemleri" sayesinde etkili olmuşlar ve hasta bedendeki organik düzensizliğe görünmez gerçeklikten aldıkları güçlerle müdahale etmişlerdir (2002: 77). Bu çerçevede, tedavilerde kullanılan iplik, boncuk, altın, bakır tabak, yazma, boya, elbise, gecelik, arpa, bulgur, pirinç, domuz dişi, taş, deri gibi nesnelere, renk, biçim, ad gibi örtük işlevleri dolayısıyla hastalık üzerinde tesir yaratmışlar ve sağaltmayı gerçekleştirmede etkili bir güç olmuşlardır. İnsanoğlu, işe yarar bir özelliğe sahip olan her nesnenin, hastanın bozulan düzenini yerine koyabilecek büyümlü bir enerjiye sahip olduğuna inanmıştır.

Mauss, hastalıkların tedavisinde kullanılan sembollerin belirlenmesinde ve kullanılmasında dikkat ve soyutlama olgularının söz konusu olduğunu belirtir ve sağaltıcının tedavi için seçtiğı nesnelere sadece bir niteliğı aldığını belirtir. Anadolu'da görülen ve analogik düşünceyi yansıtan bu rahatsızlıklar ve tedavi uygulamalarında da halk hekimleri sağaltmada yararlandıkları sarı, kırmızı veya bakır nesnelere renkleri; dalak, arpa, bulgur, domuz dişi gibi nesnelere biçimleri; gelincik hayvanı veya yılcık taşını ise isimleri dolayısıyla tercih etmişler ve onların bu özelliklerinden istifade etmişlerdir.

Temeli taklide ya da benzer işlemin benzer olayı meydana getireceğine dayanan taklit büyümlünün çıkış noktası, asıl olanla benzer olanın birbirinden ayrılmadığı düşüncesidir (Akkaya, 2003: 12). Bu durum, Edward B. Taylor tarafından "zihinde kurulan bir ilişkiyi gerçekte olan bir ilişki sanmak" (Freud, 2012: 120) şeklinde belirtilmiştir. Frazer ise bu durumu şöyle ifade eder: "İnsanlar kendi kafalarındaki düşünce düzeninin doğanın düzeni olduğunu sanmış ve bu yüzden kendi düşüncelerini denetleyebilmelerinin ya da denetler gibi görünmelerinin kendilerine eşyayı da denetleme erkini verdiğini sanmışlardır." (Freud, 2012: 120). Bu bağlamda, insan zihninde hastalık ile hastalığın renk, biçim veya ad bakımından benzediğı/insan zihninin benzettiğı şey arasında bir fark yoktur. İnsanın

zihninde kurguladığı bu ilişki ve bu ilişkinin kozmosun kendisi olduğuna dair insan zihninde oluşan inanç, bozulan düzeni yeniden sağlayabilecek yani hastalığı tedavi edebilecek bir yapıya sahiptir. Bir şeyin taklidi ile aslı arasında bir fark görülmemesi, iş, oluş ya da eylemin taklit edilmesi ile arzu edilen neticeye ulaşılacağı anlamına gelmiştir. Mesela arpacık ve siğil rahatsızlıklarında vücutta oluşan kabarmaların tedavisi için biçim yönünden benzerlik taşıdığı düşünülen arpa, buğday, mercimek ve pirinç gibi nesnelere yararlanılarak bunlar üzerinden birtakım pratikleri gerçekleştirdikten sonra bunların toprağa gömülmesi ya da akan bir suya atılması ve bu nesnelere burada çürüdükçe vücutta oluşan kabarcıkların da yok olacağı düşüncesi, dalak rahatsızlığında insan dalağıyla ilişki kurulan dalak büyüklüğündeki çamurun veya sığır dalağının birbirini takip eden eylemler silsilesinden sonra kuruması için güneş gören bir yere bırakılması ve dalak kurudukça rahatsızlığın da geçeceği inancı analoginin görüldüğü ve taklit prensibinin işletildiği tedavi uygulamalarına örnek olarak verilebilir. Taklit içeren eylemler silsilesini ihtiva eden bu tedavi işlemlerinde, analogik düşüncenin doğurduğu nesnelere, taklit eyleminin etrafında geliştiği, eylemin merkezinde yer alan ve taklitsel eylemin yapılmasına olanak sağlayan temel öğelerdir.

Mauss'un ifade ettiği büyüünün yasalarından olan benzerlik yasasına göre benzer benzeri etkiler ve onu iyileştirme gücüne sahiptir. Ancak burada karşıtlık yasası da devreye girmekte ve iyileştirme benzerin bir karşıt yaratmasıyla gerçekleşmektedir. Mauss, karşıtlık olmadan benzerlik olmadığı gibi benzerlik olmadan da karşıtlığın olamayacağını (Mauss, 2011: 119) belirtir. Tartışılmaz bir fizik yasası olan aynı kutupların birbirini itmesi gibi benzer de benzerini istemiyor, itiyor, yaşam hakkı vermiyor ve onu yok ediyor. Dolayısıyla hastalığı ortadan kaldırmak için onu benzediği şeyle tedavi etmek gerekiyor. Bu bağlamda, sarılıkta vücudun aldığı sarı renkten dolayı sarı renkli eşyaların; kızıldonnuda kırmızı kabarmalardan dolayı kırmızı rengin, yine derinin altında kurt varmış da sürekli deviniyormuş hissi vermesinden dolayı hasta kişinin kurt gibi ulumasının; bulgurlamada vücutta oluşan kabarmaların bulguru andırmasından dolayı bulgurun; kızılıyüğükte yaranın kızarmasından dolayı kırmızı bezin; bakır basmasında vücutta bakır renginde oluşan lekelerden dolayı bakır renkli eşyaların; köstü/köstebek rahatsızlığında yaranın köstebek yuvasına benzemesi dolayısıyla köstebek ile ilgili nesnelere; yılanıkta ağrının vücutta yılan gibi oradan oraya dolaştığı hissi vermesinden dolayı yılan gömleğinin kullanılmasının ve buna benzer uygulamaların temelinde yatan, benzerin bir karşıtlık yaratıp benzeri yok ettiği düşüncesidir.

Analogik düşüncenin eseri olan bu tedavi uygulamalarının sadece taklit, benzerlik ve karşıtlık içerdiğini söylemek doğru olmayacaktır. İsim, renk ve biçim benzerliklerinden hareketle gerçekleştirilen bu sağaltmalarda temas prensibi, yakınlık yasası ve göçürme/devretme gibi uygulamalar da görülmektedir. Örneğin köstü tedavisinde köstebek yuvasından alınmış toprağın çamur haline getirilip yaraya sürülmesi; domuzbaşı uygulamasında domuzun dişinin şişen yerin etrafında dolaştırılması; bulgurlamada bulgurun vücuda sürülmesi; bakır basmasında bakır nesnenin lekelerin üzerinde gezdirilmesi vb. temas ve yakınlık prensiplerinin; it dirseğinde it dirseği olan gözün üstüne konulan ekmeğin köpeğe yedirilmesi; arpacıkta ve siğilde kullanılan nesnelere suya atılması veya toprağa gömülmesi vb. pratikler göçürme/devretme uygulamalarını da içermektedir.

Sonuç

Asırların birikimi olan Anadolu Türk halk hekimliği, hastalıkların tedavisinde birtakım gerçekçi yöntem ve uygulamalardan yararlanmakla beraber, bu tedavi uygulamaları daha ziyade dinsel-büyüsel bir nitelik taşımış ve büyü, bu tedavi uygulamalarının temelinde yer almıştır. Bu çerçevede bir taklit büyü olan ve benzerlik ve karşıtlık yasalarını da içeren analogiden halk hekimliği sağaltmalarında sıklıkla yararlanılmıştır. İsim, renk, biçim benzerliğine dayanan analogik düşüncenin temeli, bir etki ancak onu taklit ederek

gerçekleştirilebilir, benzer benzeri etkiler ve benzer ancak benzeriyle tedavi edilebilir prensiplerine dayanmıştır. Geçmişten günümüze insanoğlu zihninde, maruz kaldığı hastalıklar ile onun benzediği nesnelere arasında bir ilişki kurarak rahatsızlıkların ancak benzedikleri şeyler kullanılarak ve o taklit edilerek tedavi edileceğine ve bu şekilde bozulan düzenin yeniden tesis edileceğine inanmışlardır. Benzerin bir karşıt yaratarak benzerini yok edeceği düşüncesiyle hastalığın benzediği şeyler tedavilerde kullanılmış ve bu büyüsel işlemlerle hastalık üzerinde bir tesir yaratılmaya çalışılmıştır. Analoji, ilkel insandan günümüze insanoğlunun gözlem yeteneğini, çevresine, nesnelere, durumlara ve olaylar arasındaki ilişkiye olan dikkatini, bunlar arasında ilişki kurabilme becerisini ve soyutlama gücünü göstermesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Analojik düşüncenin ön plana çıktığı tedavi uygulamaları, sadece taklit, benzerlik ve karşıtlık içermemiş bu sağaltmalarda temas ve yakınlık prensiplerinden de yararlanılmıştır.

Kaynakça

- ACIPAYAMLI, Orhan. (1963). "Türk Halk Hekimliğinde Dalak Kesme ve Etnolojik İzahı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, S. (1), s. 37-58.
- ACIPAYAMLI, Orhan. (1969). "Sarılık Hastalığı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. XXVI(1-2), s. 23-30.
- ACIPAYAMLI, Orhan. (1978). *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ACIPAYAMLI, Orhan. (1989). "Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi". *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri (23-25 Kasım 1988)*. s. 1-8, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- AKKAYA, Ümit Harun. (2003). *Büyü ve Büyüsel Uygulamalar Üzerine Bir Din Sosyolojisi Araştırması: Kayseri Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKMAN, Eyüp. (2002). "Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, S. 10 (1), s. 1-10.
- ANADOL, Cemal. (1988). *Tarihten Günümüze Kadar Dünyada ve İslamiyet'te Halk İnanışları Büyü (Sihir-Tılsım)*. İstanbul: Devlet Yayın ve Dağıtım.
- ARAT, R. Rahmeti. (1959). *Kutadgu Bilig II (Tercüme)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- AYHAN, Aydın. (1995). "Balıkesir Halk Hekimliğinde Sağaltma Ocakları ve Usulleri". *III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi Bildirileri (9-11 Ekim 1995)*. s. 247-264, Konya: Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları: 243.
- AYTAR, Selçuk. (1976). "Hastalığı Devretme Geleneği". *TFA*, (322), s. 7639-7640.
- BAYAT, A. Haydar. (1987). "Halk Tıbbında Özellikle Anadolu'da Sarılık Hastalığı ve Tedavisi". *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*. C. IV (Gelenek, Görenek ve İnançlar). s. 47-66, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- BAYAT, A. Haydar. (1989). "Türk Dünyasında Özellikle Anadolu Tıbbî Folklorunda Akıl Hastalıklarının Tedavi Yolları ve Kaynakları". *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri (23-25 Kasım 1988)*. s. 59-82, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- BAYAT, Fuzuli. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- BORATAV, P. Naili. (2003). *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*. İstanbul: K Kitaplığı.

- ÇEVİK, Bülent. (2008). *Konya'da Halk Hekimliği Uygulamalarının Dünü ve Bugünü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇIBLAK, Nilgün. (2005). "Çukurova'da Halk Hekimliği ve İlgili Uygulamalarda Eski Türk İnançlarının İzleri". *Türk Kültürü*, S. XIII (507-508), s. 199-214.
- DAĞI, Fahri. (2013). "Türk Fıkralarında Halk Hekimliği Unsurları". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, S. (2)5, s. 117-129.
- DEMİRHAN, Ayşegül. (1985). "Halk Hekimliğinin Tanımı, Tarihi Gelişimi ve Özellikleri". *Tıp Dünyası*, S. (58)675, s. 191-205.
- DEMREN, Özlem. (2008). "Halk Hekimliğinde Ocaklar ve Şamanizm". *Folklor/Edebiyat*, S. (14)56, s. 185-210.
- ELİADE, Mircea. (1999). *Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri*. (Çev.: İsmet Birkan), Ankara: İmge Kitabevi.
- ELİADE, Mircea. (2001). *Mitlerin Özellikleri*. (Çev.: Sema Rifat), İstanbul: Om Yayınevi.
- ELİADE, Mircea. (2002). *Babil Simyası ve Kozmolojisi*. (Çev.: M. Emin Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- FRAZER, James G. (2004a). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri I*. (Çev.: Mehmet H. Doğan), İstanbul: Payel Yayınevi.
- FRAZER, James G. (2004b) *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri II*. (Çev.: Mehmet H. Doğan), İstanbul: Payel Yayınevi.
- FREUD, S. (2012). *Totem ve Tabu (I-II Tam Metin)*. İstanbul: Arya Yayıncılık.
- GÖNENÇ, Alpaslan. (2011). *Antalya İli Korkuteli İlçesinde Halk İnanışları ve Halk Hekimliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜNAY, Ünver ve GÜNGÖR, Harun. (2015). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- GÜNGÖR, Harun. (2002). "Eski Türklerde Din ve Düşünce". *Türkler*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 261-282,
- HUFFORD, David J. (2007). "Halk Hekimleri". (Çev.: Mustafa Sever), *Milli Folklor*, S. (73), s. 72-80.
- İNAN, Abdülkadir. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İNAN, Abdülkadir. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KAFESOĞLU, İbrahim. (1998). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KONAK, Akın. (1982). "Köysel Bölge Sağlık Hizmetlerini Değerlendirme Metodolojisi Adlı Eserin Tıbbi Antropoloji Açısından Değerlendirilmesi". *Antropoloji*, S. (10), s. 85-96.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad. (1999). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MAUSS, Marcel. (2011). *Sosyoloji ve Antropoloji*. (Çev.: Özcan Doğan), İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar. (1983). *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

- ÖGER, Adem. (2010). "Tarsus ve Çevresinde Sağaltma Ocakları ve Bunlara Bağlı Uygulamalar". *Turkish Studies*, S. 5(1), s. 1231-1246.
- ÖNGEL, Gülnur. (1997). *Denizli Halk Hekimliğinde Ocaklar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖRNEK, Sedat Veyis. (1966). *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtil İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ÖRNEK, Sedat Veyis. (1973). *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖRNEK, Sedat Veyis. (1995). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- ÖZASLAN, Ayşegül. (2012). *Halk Hekimliğinde Ocaklık Kurumu ve Araban (Gaziantep) İlçesi Örneğinde Kadın Ocaklılar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZKAN, Tuba. (2012). *Geleneksel Tıptan Modern Tıbbı Ocaklık Kurumu: Ankara İli Çubuk İlçesi Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ROUX, Jean Paul. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (Çev.: Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SEVER, Mustafa. (2016). *Mersin ve Yakın Çevresinde Halk İnançları ve Halk Hekimliği*. Ankara: Barış Kitap.
- ŞAR, Sevgi. (1989). "Halk Hekimliğinin Dünü ve Bugünü". *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri (23-25 Kasım 1988)*. s. 221-229, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ŞAR, Sevgi. (2008). "Anadolu'da Rastlanan Halk Hekimliği Uygulamalarına Genel Bir Bakış". *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara 10-15 Eylül 2008)*. s.1163-1178.
- TEK, Recep. (2018). *Kayseri Yöresi Sağaltma Ocakları*. Konya: Kömen Yayınları.
- TEMİZSOYLU, Aydın. (2012). *Ankara'da Halk Hekimliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TÜRKDOĞAN, Orhan. (1968). "Erzurum Bölgesinde Tıbbî Tedavinin Sosyo-Kültürel Safhaları". *Türk Etnografya Dergisi*, S. (XI), s. 33-46.
- TÜRKDOĞAN, Orhan. (1987). "Tıbbî Folklor Açısından Sağlık Hastalık Sistemi". *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*. C. IV, (Gelenek, Görenek ve İnançlar), s. 403-412, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- UYAR, Akın. (2013). *Halk Hekimliği Kapsamında Yozgat Ocakları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÜLGER, Züleyha. (2012). *Aydın (Merkez) ve Çevresinde Halk Hekimliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YASA, İbrahim. (1962). "Türkiye'de Halk Sağlık Folkloru ve Bazı Meseleleri". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 17(3), s. 251-301.
- YODER, Don. (1975). "Halk Tıbbi". (Çev.: Sibel Yoğurtçuoğlu, Ayfer Gülüm), *Folklor Doğru*, S. 43, s. 23-30.